

יהדות ויהודים בגולן ובחרמון - ביבליוגרפיה מוערת בשפה העברית*

הרשימה הביבליוגרפית על הגולן והחרמון היא רחבה ביותר. ברשימה זו הגבלנו עצמנו למאמרים ולחיבורים שפורסמו בשפה העברית, העוסקים במישרין ביהודים ובנושאים יהודיים בגולן ובהר החרמון. לא הכנסנו ברשימה המובאת כאן שאלות ספציפיות בהלכות הגולן. הרשימה חולקה לנוחות המעיין למספר נושאים עיקריים, ובתוך כל פרק סודרו הפרטים בסדר א-ב על פי שמות המחברים. הנושאים הכלליים הם:

- א. התיישבות.
- ב. בתי כנסת ובתי מדרש.
- ג. גאוגרפיה היסטורית.
- ד. כלכלה.
- ה. הר החרמון ומקורות הירדן.
- ו. כללי.

א. התיישבות

אורמן, ד', 'כתובות יהודיות מתקופת המשנה והתלמוד באזור קצרין שבגולן', **תרביץ** נג (תשמ"ד), עמ' 513-545 [דיון בכתובות יהודיות באזור קצרין שבגולן, מתוכן עולה צפיפות האוכלוסין באזור. השפה השלטת באזור בתקופה זו הייתה הארמית. העברית הייתה לשון חז"ל. הכותב מציע את הזיהוי קיסרין לקצרין, בה שכן בית מדרשו של ר' הושעיה רבה].

* בסוף הרשימה הוספנו מבחר מאמרים בשפות זרות בנושא הנידון. תודתי נתונה לחבריי שעזרו לגבש רשימה מורכבת זו: שמואל קליין, חיים בן דוד, אייל בן אליהו ומיכל צדוק, שעברו על הרשימה והוסיפו פרטים כל אחד בתחומו.

אורמן, ד', 'כתובות יהודיות נוספות בדבורה ובקיסרין שבגולן', **תרביץ** סה (תשנ"ו), עמ' 521-515 [ניתוח שלוש כתובות יהודיות מהגולן שנמצאו בקיסרין, בדבורה ובאדורה. בכתובות אלה מופיעים שמות יהודיים, אותם מנתח הכותב תוך השוואה להופעתם במקומות אחרים].

אורמן, ד', 'לשאלת מקומם של בתי המדרש של בר קפרא ור' הושעיה רבה', **דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות**, חטיבה ב, תולדות עם ישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 9-15 [סקירת המקורות ההיסטוריים וניסיון למצוא את מקום מושבו של בר קפרא, גם מהצד הגאוגרפי, תוך ניסיונות זיהוי של יישובים במרכז הגולן].

אילן, צ', 'הכפר דבורה בגולן, מימצאיו וזיהויו', **שנתון מוזיאון הארץ** 13 (1971), עמ' 39-46 [המאמר עוסק בכפר דבורה, בזיהוי הכתובות שנמצאו בו (כתובת אליעזר הקפר) ובזיהוי המקום על פי הכתובות והמקורות].

אילן, צ', 'מנורות יהודיות מן הגולן', **קדמוניות** 51-52 (תשמ"א), עמ' 117-119 (= אילן, צ', 'מנורות יהודיות מן הגולן', **ארץ הגולן** 45 [1981], עמ' 14-15) [תיאור שני פרטים עם סמל המנורה שנמצאו בגולן, האחד כנראה מהכפר יהודיה והשני שמקורו אינו ברור; שניהם נמצאו שלא באתרם].

אילן, צ', 'חיקרי גולן, התיישבות אריסים יהודים בבטיחה תרס"ה (1904-1905)', **ארץ הגולן** 70 (1982), עמ' 12-15 [התחלת ההתיישבות, קשיי המקום פגעו בהתיישבות, קדחת גרמה לנטישת היישוב].

אילן, צ', 'יהודים בודדים בגולן בעבר', **ארץ הגולן** 20 (1980), עמ' 14-15.

אילת, א', 'הנסיגות להתיישבות יהודית בחורן', **הגולן** (קובץ מאמרים) א (1969), עמ' 16-25.

אריאל, י', 'ארץ ירדן וחרמונים, הגולן ועבר הירדן במקרא ובהלכה', **חיספין תשנ"ו** [הגולן, הירדן, ההתיישבות בגולן, עבר הירדן ואתרים שונים באזור. סקירת כל אלה ודיון בהם לאור המקורות היהודיים, דיון במעמדו ההלכתי של עבר הירדן].

בן דוד, ח', 'גיאולוגיה והתיישבות עתיקה בגולן', **קתדרה** 81 (תשנ"ז), עמ' 171-175 [קשר בין סוגי בזלת שונים להתיישבות. בגולן יש שני סוגי בזלת שאחת היא בעלת פוטנציאל חקלאי טוב יותר מהשנייה, ואילו בשנייה יש יותר אבנים הראויות לבנייה. הכותב מצביע על קשר אפשרי בין מיקומם של יישובים שונים ובין סוגי הבזלת שבאזור].

ברסלבי, י', 'הר החרמון וישוביו', **הידעת את הארץ** ה, תל אביב תש"ך, עמ' 461-468
[סקירה של היישובים בחרמון, ביניהם יישובים בעלי זיקה ליהודים, ותנאי
החיים בחרמון על פי המקורות], עמ' 470-494 [הר החרמון במקורות היהודיים].

גוטמן, ש', **גמלא** (ללא ציון מקום הוצאה) תשמ"ה [בספר תיאור תולדות גמלא על פי
המקורות ההיסטוריים ותיאור שמונת עונות החפירה הראשונות במקום].

גוטמן, ש', 'גמלא - עיר ומחוז בגולן', בתוך: דגני, א', ענבר, מ' (עורכים), **ארץ הגולן
והחרמון**, תל אביב תשנ"ד, עמ' 339-356 [רקע היסטורי וגאוגרפי של האזור,
סיפור ניסיונות הזיהוי של גמלא, סקירה קצרה של הממצאים במקום].

גוטמן, ש', רפל, י', **גמלא עיר במרד**, תל אביב תשנ"ד [ספר המגולל את ההיסטוריה
של גמלא על כל רבדיה, עד לפרסום דו"ח חפירה מעודכן. זהו אחד המקורות
החשובים על ממצאי החפירות, הכולל תיאור מפורט של אתרי החפירות. על
העיר היהודית ראה: עמ' 99-110, 141-149].

גורן, ד', **האופי העירוני של גמלא במאה הראשונה לפנה"ס ובמאה הראשונה
לספירה**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ט
[ניתוח ממצאי החפירה והמקורות, תוך הדגשת האופי העירוני של גמלא].

דותן, מ', 'אפק שבגבול בין ארם לישראל ואפק שבגבול האמורי', **ארץ ישראל יב,
ירושלים תשל"ה**, עמ' 63-65 [הצעות לזיהוי היישוב אפקה הנזכר בספר יהושע
י"ג, שלדעת המחבר צריך להימצא סמוך לחוף המזרחי של הכינרת].

דר, ש', **יהודי החרמון**, תל אביב תשל"ה [יהודי האזור בתקופת המשנה והתלמוד,
קהילת חצביה, קהילת חצביה ב'שאלות ותשובות', הקהילה במאות ה"ח-י"ט,
עד עזיבת היהודים את המקום].

הרטל, מ', **צפון הגולן - הסקר הארכיאולוגי כמקור לתולדות האזור**, קצ'ין תשמ"ט
[העבודה סוקרת את אתרי צפון הגולן ומנתחת לאור ממצאי הסקר את תולדות
היישוב מתקופת הברונזה עד התקופה העותמאנית, וכוללת סקירת דרכים
קדומות].

זיו, י', 'הגולן בימי המקרא', **הגולן** (קובץ מאמרים) ג (1969), עמ' 67-86.

כוכבי, מ', 'ארץ גשור - ארכיאולוגיה אזורית של דרום הגולן בתקופת המקרא',
קדמוניות 85-86 (תשמ"ט), עמ' 21-26 [תולדות דרום הגולן, המכונה 'ארץ גשור',
מהאלף השלישי לפני הספירה ועד לתקופת הברזל, סקירת ממצאים ראשוניים].

כוכבי, מ', 'הגולן בתקופת המקרא', בתוך: דגני, א', ענבר, מ' (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, תל אביב תשנ"ד, עמ' 285-298 [הגולן ואזור דרום הגולן, ארץ גשור, בתקופת המקרא לאור הממצא הארכאולוגי, כולל לקט מקורות מצומצם].

כשר, א', 'יחסי יהודים ויטורים בתקופה ההלניסטית והרומית', **קתדרה** 33 (תשמ"ה), עמ' 18-41 [דיון רחב בנושא היטורים, זיהויים וזיהוי מקום מחייתם. חלק מהמאורעות המוזכרים כקשורים בהם מזהים באזור הגולן והחרמון].

מעוז, צ', **הישוב היהודי ובתי הכנסת בגולן**, תל אביב תשמ"מ [בראשית החפירות והמחקר בגולן יצא סיכום ראשוני של הממצאים בחוברת צנועה, הסוקרת את בתי הכנסת הידועים והכוללת ניתוח קצר בנושא אמנות בתי כנסת].

מעוז, צ', 'עסליה - כפר יהודי וביכ"נ עתיק בגולן', **טבע וארץ** כ"א/4 (תשל"ט), עמ' 185-188 [על ההתיישבות במרכז הגולן, על השפעת התנאים הפיסיים על ההתיישבות במקום ועל שרידי בית הכנסת שנמצא באתר].

מעוז, צ', **רמת הגולן בעת העתיקה - מחקר בגיאוגרפיה היסטורית**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו [עבודה זו סוקרת את היישוב בגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזאנטית, את תחומי היישוב, את מספר התושבים ואת החלוקה המנהלית].

מעוז, צ', 'ארכיטקטורה של גמלא ובנייניה', בתוך: שילר, א' (עורך), **ספר וילנאי**, ב, ירושלים, 1987, עמ' 147-154 [ניתוח ארכיטקטוני של עיר שדה מימי הבית השני, על מכלול בתי המגורים, אזור התעשייה ובית הכנסת].

מעוז, צ', 'הגולן מימי בית שני ועד לתקופה הרומית ביזאנטית לאור המחקרים הארכיאולוגיים', בתוך: ענבר, מ', שילר, א' (עורכים), **רמת הגולן, אריאל** 50-51 (תשמ"ז), עמ' 60-68 [פירוט צורות היישוב בתקופת הבית השני ברחבי הגולן לאור המחקר הארכאולוגי].

נישטט, מ', 'הגולן - ההתיישבות היהודית', **נופים ואתרים**, תל אביב תשל"ט, עמ' 40-42 [סקירה ראשונית על האתרים היהודיים שהיו ידועים באותם ימים שלאחר מלחמת ששת הימים].

ספראי, ז', **הישוב היהודי בגולן לאחר חורבן בית שני**, קשת תשל"ח [חוברת זו עוסקת בשיטות מנהל ובמקורות לתולדות היישוב היהודי בגולן, והיא כוללת נספחים על יישובים הנזכרים במקורות ועל יישובים שנתגלו בהם שרידים ארכאולוגיים המעידים על יישוב יהודי או נכרי].

עמיצור, ח', תחום סוסיתא בתקופה הרומית ביזנטית, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ח [דיון מקיף במיקומו של אתר סוסיתא, היבטים גאוגרפיים-היסטוריים].

צוות ביס"ש קשת יהונתן, בני יהודה - רמתניה, סיפורי התיישבות יהודית בגולן בימי העלייה הראשונה, קשת יהונתן תשנ"ז [תדפיס העוסק בהתיישבות היהודית בגולן בימי העלייה הראשונה - בשנת 1886, בעליית כשלושים משפחות לאתר ובסיבות לעלייתן, כולל הסבר לתצפית שניתן לעשות מהאתר].

ב. בתי כנסת ובתי מדרש

אורמן, ד', 'כתובות יהודיות מן הכפר דבורה בגולן', תרביץ מ (תשל"א), עמ' 394-408 [תיאור ארבע כתובות מהכפר דבורה בגולן. בין הכתובות המפורסמות: 'אליעזר הקפר', 'אלעזר בר' ועוד].

אורמן, ד', 'כתובות יהודיות מן הכפר דבורה שבגולן', קדמוניות 16 (תשל"ב), עמ' 131-133 [דיון ראשוני בשש כתובות מהגולן, בין השאר הכתובת מחורבות הכפר דבורה: 'זהו בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפר'].

אורמן, ד', 'לשאלת מקום בית המדרש של בר קפרא ור' הושעיה רבה', בתוך: שטרן, מ' (עורך), אומה ותולדותיה א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 163-172 [דיון לגבי מקום בתי המדרשות של חכמים מרכזיים במחצית הראשונה של המאה השלישית לספירה, דיון לגבי מקום פעילותו המשוער של ר' אליעזר הקפר].

אורמן, ד', 'רבי אליעזר הקפר ובר קפרא - האומנם אב ובנו?', בתוך: כוגן, מ' (עורך), באר שבע ב (תשמ"ה), עמ' 7-25 [דיון רחב ומעמיק לגבי שמות ר' אליעזר הקפר, המופיעים במקורות בחמש צורות שונות, תוך בירור קשר אפשרי בין השמות 'רבי אליעזר הקפר' ו'בר קפרא', לאור מקורות שונים. בסופו של הדיון מגיע החוקר למסקנה שאמנם הכתובת במשקוף מהכפר דבורה בגולן מתאימה לבית מדרשו של ר' אליעזר הקפר הידוע בכינוי 'בר קפרא'].

אילן, צ', 'ארונות קודש מבתי כנסת קדומים', ארץ הגולן 58 (1981), עמ' 12-14 [דיווח על משקוף בצורת צֶדֶף מבית הכנסת בנבוריה בגליל העליון. במאמר עורך הכותב השוואה עם משקופים דומים מאתרים אחרים].

אילן, צ', 'בית הכנסת של חורבת דכה', טבע וארץ לא 7/ (1989), עמ' 64-67 [תיאור הממצאים והזיהוי של בית הכנסת מראשית המחקר ועד הסקר שנערך במקום].

אילן, צ', **בתי כנסת בגליל ובגולן, אריאל** 52 (תשמ"ז) [חוברת העוסקת בבתי הכנסת בגליל ובגולן, ובה רקע קצר על תולדות המחקר ומידע על שרידי בתי הכנסת. מלווה במפות].

אילן, צ', **בתי כנסת קדומים בארץ ישראל**, תל אביב תשנ"א [ספר העוסק בבתי כנסת קדומים בכל הארץ. פרק ב עוסק בגולן. לכל ערך סקירה קצרה, הכוללת לרוב תכנית בית הכנסת וביבליוגרפיה להרחבה].

אליצור, ו', **הכרות עם תנא גולני, ר' אלעזר הקפר (מכפר דבורה)**, קשת יהונתן תשמ"ד [דיון בקורותיו ובאישיותו של התנא בר קפרא].

מייטליס, י', 'למשמעות הרבועה מקצרין', **תרביץ** נג (תשמ"ד), עמ' 465-466 [פירוש כתובת מקצרין המזכירה את המילה 'רבועה', שמשמעה כנראה מקום בית מדרש ששכן בקצרין בסמוך לבית הכנסת].

מלכה, ר', 'דורסים בתבליטי בתי הכנסת העתיקים בגליל ובגולן', **העזניה** 6 (1983), עמ' 90-100 [הרשימה עוסקת בתבליטי דורסים שנמצאו בבתי הכנסת באזור ובמיקומם בבתי הכנסת. היא כוללת דיון בנושא הדורסים כסמלים בעולם העתיק וביחס היהודים אליהם].

מעוז, צ', **אדריכלות ואומנות בתי כנסת עתיקים בגולן**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1993 [עבודת מחקר בארבעה כרכים, שניים מהם טקסט ושניים מכילים תכניות. החומר מקצועי מאוד ומתאר את בתי הכנסת מהמאות ה'-ו'; חלק אחר עוסק באמנות בית הכנסת בגולן].

מעוז, צ', **בתי כנסת עתיקים בגולן, אומנות ואדריכלות**, קצרין תשנ"ה.

מעוז, צ', **הישוב היהודי ובתי הכנסת בגולן**, תל אביב תש"מ [סקירה מקפת של ההתיישבות בגולן, כוללת רקע פיזי, רקע היסטורי, סקירת מספר בתי כנסת, אמנות בית הכנסת, ארכיטקטורה ועוד].

מעוז, צ', 'חורבת כנף', **ארץ הגולן** 2 (1978), עמ' 24-25 [תיאור החפירה הראשונית באתר, סיכום היסטורי קצר וראשוני של המקום בעקבות החפירה].

מעוז, צ', 'עדים דוממים לחיים יהודיים בגולן', בתוך: זהרונני, ע' (עורכת), **דרך ארץ עם חי בנופיו**, תל אביב תשמ"ה, עמ' 114-121 [סקירה קצרה ועממית על בתי הכנסת בגולן, כוללת מפת האתרים].

מעוז, צ', 'חורבת כנף', **ארץ הגולן** 28 (1980), עמ' 20-21 [דיווח על עונת החפירה השלישית באתר].

מעוז, צ', הערכים: 'דביה', 'דיר קרוח', 'חיספין', 'כנף', 'עין נשוט', 'קצרון',
האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות א-ד, ירושלים 1992 [סקירות
ארכאולוגיות תוך אזכור מבני בתי הכנסת שבאתרים הנידונים].

מעוז, צ', 'בית הכנסת בתקופת הבית השני - קווים לדמותו הארכיטקטונית
והחברתית', **ארץ ישראל** כג, ירושלים תשנ"ב, עמ' 331-344 [המאמר דן
בהתפתחות בית הכנסת בימי הבית השני, תוך השוואת בתי הכנסת בגמלא,
ירושלים ובאלכסנדריה ודיון בהתפתחות בית הכנסת בכלל].

נוה, י', **על פסיפס ואבן, הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים**,
ירושלים תשל"ח [ניתוח הכתובות שנמצאו בבתי הכנסת: דבורה, כנף, פיק, חמת
גדר, נוה, דנקלה, אחמדיה, קצרון].

נוה, י', 'הכתובות הארמיות והעבריות מבתי כנסת עתיקים (קצרון, עסליה, וכנף)',
ארץ ישראל כ, ירושלים תשמ"ט, עמ' 302-310 [המאמר דן בכתובות עבריות
שוונות בארץ וגם מהגולן].

ניישטט, מ', 'שרידי בתי כנסת בגולן', **טבע וארץ** י' /3 (1968), עמ' 182-187 [תיאור
ראשוני של אתרים שנתגלו בהם בתי כנסת לאחר מלחמת ששת הימים. בין
האתרים הנזכרים: כנף, אום אל קנטיר, פיק, א-דכה, א-רפיד וכן בתי כנסת
נוספים בבקעת הבטיחה ובחמת גדר].

ניישטט, מ', 'בתי כנסת בגולן', **נופים ואתרים**, תשל"ט, עמ' 38-39 [סקירה ראשונית
של מספר מצומצם של בתי כנסת שנודעו בגולן מיד לאחר מלחמת ששת הימים
ופירוט לגבי מספר בתי כנסת בבקעת הבטיחה].

'סקר בתי כנסת בגולן', **חדשות ארכיאולוגיות** עג (1980), עמ' 6-8 [נתונים ראשוניים
על בתי הכנסת שנתגלו באותן שנים].

קלונו, ע', 'בתי כנסת קדומים בגליל ובגולן', **דרך ארץ** 348 (במחנה 23/4/87) [סקירה
עניינית קצרה על בתי הכנסת בגליל ובגולן].

רוט-גרסון, ל', 'דבורה', **הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל**, ירושלים
תשמ"ז, עמ' 51-53 [פירוש הכתובת שנחרתה על אבן בזלת שמזכירה את מייסד
בית הכנסת. ניתן גם ללמוד מכתובת זו על סוג התרומות שתרמו יהודים לבית
הכנסת].

ג. גיאוגרפיה היסטורית

אליצור, ו', 'גמלא לפני המרד, ההיו שני גמלא?', **ארץ הגולן** 49, עמ' 15-17; 50, עמ' 16-15; 51, עמ' 15-18 [דיון לגבי גמלא ודיון בשאלה האם היו שני אתרים בשם זה וההלכות הנובעות מכך. הרשימה מלווה במקורות שונים].

בן דוד, ח', 'מקורות לעיון ולבירור זיהוי העיר המקראית גולן', **ארץ הגולן** 33 (1980), עמ' 14-16 [לקט מקורות והצעות שונות של חוקרים לזיהוי העיר המקראית גולן, כולל מפה].

בן דוד, ח', 'הגולן - עבר הירדן או הגליל?', **סיני קטו** (תשנ"ה), עמ' רפה-רפז [ניתוח מקורות מהם עולה שבלשון חז"ל ואצל יוסף בן מתתיהו 'עבר הירדן' מזוהה עם עבר הירדן הדרומי. הגולן נחשב בעיניהם לגליל].

בן עמי, ד', 'קרב אפק', **ארץ הגולן** 58 (1981), עמ' 18-21 [זיהוי מקומה של העיר אפק בתל למרגלות קיבוץ אפיק].

גינת א', **הקרב במעבר אפק**, תדפיס בהוצאת בית ספר שדה קשת יהונתן תשנ"א [ניתוח קרב אפק והקשר בין הגאוגרפיה של סביבות אפק והמצר הסמוך לעיר לבין תכני פרק כ' בספר מלכים א].

דגני, א', ענבר, מ', **ארץ הגולן והחרמון** א-ב, תל אביב תשנ"ד [קובץ מאמרים מדעיים על אודות הגולן והחרמון מהיבטים מגוונים: רקע פיזי, אדם ויישוב בעבר, אתרים ייחודיים, ההתיישבות בגולן במאה העשרים, הגולן כחוליה בגבולות ישראל].

הרטל, מ', 'הגולן בתקופת בית שני, זיהויו וגבולותיו', **ארץ הגולן** 5 (1978), עמ' 17-19 [מקורות לעניין השאלה היכן מוזכר הגולן בתקופות ההלניסטית והרומית, ניסיונות לזהות אתרים שונים; ההתמקדות בעיקר בעניינים גאוגרפיים ופחות בעניינים יישוביים].

הרטל, מ', 'תולדות הגולן בימי הבית השני', בתוך: ענבר, מ', שילר, א' (עורכים), **רמת הגולן, אריאל** 50-51 (תשמ"ז), עמ' 69-76 [רשימה זו עוסקת בסקירה היסטורית של ההתיישבות היהודית בגולן שהשכילה לשמור על צביונה ולכן שונה היה גורלה מגורל ההתיישבות היהודית במחוזות אחרים].

מעוז, צ', **רמת הגולן בעת העתיקה**, מחקר בגיאוגרפיה היסטורית (עבודת גמר), האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986.

עמיצור, ח', **תחום סוסיתא בתקופה הרומית ביזאנטית** (עבודת גמר), אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ח.

עמר, ז', ארליך, מ', 'היחס בין הגליל והגולן בתקופה הרומית ביזאנטית ובימי הביניים המוקדמים', סיני קטז (תשנ"ה), עמ' קפד-קפו [הכותבים מראים שבתקופה בה הם עוסקים יש מקום להבחנה מנהלתית והלכתית בין גולן עליון לגולן תחתון].

שיאון, ד', 'זיהוי גמלא על פי המקורות ולאור החפירות', קתדרה 78 (תשנ"ו), עמ' 24-3 [סקירה רחבה של המקורות והאתרים שהוצעו לזיהוי גמלא לאורך המחקר עד לזיהוי הנוכחי].

ד. כלכלה

אורמן, ד', 'כלכלת הקהילות היהודיות בגולן בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: גרוס, נ' (עורך), יהודים בכלכלה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 35-66 [מאמר מקיף העוסק בסוגי גידולים שונים שנהגו בגולן, בהתבסס על ממצאים ארכאולוגיים ומקורות היסטוריים, ובענף הדייג ממימי הכינרת. המידע הקיים על המסחר בתקופה זו בגולן הוא מצומצם].

בן דוד, ח', 'ענף הזית וייצור השמן בישוב היהודי בגולן בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: ברקאי, ג', שילר, א' (עורכים), חוברת המאה של אריאל, מאמרים ומחקרים בידיעת ארץ ישראל, א (1994), עמ' 148-156 [פירוט אתרים בהם נמצאו בתי בד בגולן, תוך הבחנה בתפוזות בגולן התחתון ובתחום סוסיתא, הקשורה גם ליסוד הגאולוגי במקום. תפוצת בתי הבד אינה מעידה בהכרח על צפיפות היישוב באותם ימים].

בן דוד, ח', 'ענף הזית וייצור השמן בתקופת המשנה והתלמוד (עבודת גמר), אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ט.

בן דוד, ח', 'בתי בד וייצור שמן זית ביישובי הגולן בתקופת המשנה והתלמוד', עתיקות 34 (תשנ"ח), עמ' 1-61 [סקירת היישובים בגולן בהם נתגלו מתקני בית בד וההשלכות היישוביות הנובעות מכך. תמצית של עבודת גמר].

הראל, מ', 'כלכלת הגולן והחורן בימי המקרא, הבית השני, המשנה והתלמוד', בתוך: דגני, א', ענבר, מ' (עורכים), ארץ הגולן והחרמון, תל אביב תשנ"ד, עמ' 273-283 [נתוני הטבע של הגולן, הבשן והחורן, הצומח הטבעי, גידולי תבואה, בקר, צאן, סוסים וגמלים, גפן, זית, המסחר והדרכים. אזור זה מיוחד כמקום מפגש של אזור ספר שומם עם אזור פורה ומיושב].

ה. הר החרמון ומקורות הירדן

אמיר, ד', 'החרמון במקורות', בתוך: אפלבאום, ש' ואחרים (עורכים), **החרמון ומרגלותיו** (קובץ מחקרים ומאמרים), תל אביב תשל"ח [לקט מקורות מצומצם ופרשנות קצרה לצדם].

דר, ש', 'הר החרמון - מעוז היטורים', **קתדרה** 33 (תשמ"ה), עמ' 42-50 [המאמר עוסק ביטורים, אך בחלקו האחרון יש התייחסות גם ליהודים בחרמון].

דר, ש', **תולדות החרמון, אתרים ומקדשים של היטורים**, תל אביב 1994 [הספר דן בנושא היטורים בחרמון, אך מצוין גם הקשר שלהם עם היהודים שהתגוררו במקום].

דר, ש', 'התחום הגיאוגרפי של מפגש החשמונאים עם היטורים', **קתדרה** 59 (תשנ"א), עמ' 3-11 [המאמר עוסק בקשר שבין היטורים והחשמונאים באזור לבנון והחרמון תוך בחינת המקורות ההיסטוריים והממצא הארכאולוגי].

רוזנסון, י', **מקורות יהודיים על החרמון**, כפר עציון תשמ"ו [תדפיס ובו ריכוז מקורות עשיר על החרמון, על מקור שמו, על קדושתו, על תכונותיו ועל החקלאות בו].

רוזנסון, י', **מקורות על מקומות**, הגליל העליון, ירושלים תשנ"ו [חוברת מקורות והסברים על הגליל העליון. בתוכה גם פרק המרכז מקורות על ארץ ירדן וחרמונים: עמ' 99-132. המקורות מבוארים ומיועדים לשילוב בהדרכה באזור].

רוזנסון, י', 'גפנים בחרמון - עדויות בפיוט ארץ ישראלי ליישוב יהודי באזור החרמון', **קתדרה** 46 (תשמ"ח), עמ' 191-193 [דיון ביישוב היהודי בחרמון לאור מקורות בפיוט הארץ ישראלי, השופכים אור על ההתיישבות במקום בתקופה שלאחר חתימת התלמוד].

רוזנסון, י', 'הר המסריח פרותיו', **טבע וארץ כ"ט** / (תשמ"ז), עמ' 24 [מקורות על החרמון, על הסיבה לשמותיו הרבים ועל תכונותיו החקלאיות הטובות והפחות טובות, הנגרמות עקב התנאים הגאוגרפיים-פיזיים של המקום].

רוזנסון, י', 'מקורותיו התת-קרקעיים של הירדן באגדות הקדמונים', **נקרות צורים** 16 (תש"ן), עמ' 19-23 [מוטיבים ואגדות הקשורים בתופעת המחזור ההידרולוגי של מקורות הירדן. מסתבר שגם קדמונינו ידעו לא מעט בנושא זה, כפי שמסתבר מהמקורות שמוצגים].

ו. כללי

אורמן, ד', 'לשימוש השם גולן בכתבי יוסף בן מתתיהו', בתוך: רפפורט, א' (עורך), **יוסף בן מתתיהו היסטוריון של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 7-12.

אילן, צ', **ארץ הגולן**, תל אביב 1969 [כמו כל ספריו של צ' אילן גם ספר זה הוא אוצר בלום של חומר ראשוני (כיום חלקו מיושן) ותמציתי. המעוניין לקבל מידע על אתרי הגולן על פי אזוריו השונים יוכל למצוא זאת בספר בסיסי זה].

דביר, א', 'פעולת שימור באום אל קנטיר', **ארץ הגולן** 62 (1982), עמ' 19 [פעולות שימור וניקוי שנעשו על ידי בית ספר שדה גולן סביב לבית הכנסת במקום].

הס, ר', 'מוזיאון הגולן - קצרין', **מורשת דרך** 15 (1986), עמ' 14-16 [תולדות המוזאון, תיאור פרטים במוזאון בצורה קצרה ועניינית, מעט על ממצאים שונים במוזאון שמוצאם מהגולן].

זיו, י', פטריאנו, ש', **נופי גולן**, תל אביב 1980.

מעוז, צ', 'מאה שנים לסקר הארכיאולוגי הראשון בגולן', **ארץ הגולן** 105 (1985), עמ' 6-13 [סקירה של מחקרי הגולן, מהחוקרים הראשונים כמו שומאכר, זיהו הדולמנים, הבנייה החורגית. סקירת תקופות יישוב: התקופות הרומית והביזאנטית, זיהויים גאוגרפיים].

מעוז, צ', 'עדות באבני הגולן', **ארץ הגולן** 35 (1980), עמ' 12-21 [= מעוז, צ', 'עדות באבני הגולן', **דרך ארץ** 36, במחנה 18/6/80] [דיווח ראשוני על בתי הכנסת בגולן, כחורבת כנף ואחרים. תיאור תפרוסת היישוב היהודי בגולן לפי שרידי בתי הכנסת. שלבי ההתיישבות הקדומה בגולן והמעבר מהכפר לעיר].

ענבר, מ', שילר, א' (עורכים), **רמת הגולן, אריאל** 50-51 (תשמ"ז) [לקט מאמרים העוסקים בהיבטיו השונים של הגולן: היסטוריה וארכאולוגיה, אוכלוסייה והתיישבות, אתרים בגולן, סיורים בגולן].

שומכר, ג', **הגולן, סקר, תיאור ומיפוי - פרסום ראשון** (תרגום: הרטל, מ'), ירושלים 1998 [תרגום ראשון לעברית של הסקר שערך שומאכר בגולן, סקר שפורסם בשנת 1886 ושבהלכו נחפשו ותועדו גם בתי כנסת ושרידי יישובים].

* * *

מספר מאמרים בשפות זרות בנושא הגולן:

- Goodenough, E., *Jewish symbols in the Greco-Roman period I-IV*, New York 1953.
- Hachlili, R., *Jewish Art in the Golan* (catalogue no. 3, Hecht Museum), Haifa 1987.
- Hachlili, R., *Ancient Jewish Art and archeology in the land of Israel*, Leiden 1988.
- Kohl, H., Watzinger, C., *Antike Synagogen in Galilaea*, Leipzig 1916, pp. 112-134.
- Maoz, Z., 'The art and architecture of the synagogue of the Golan', in Levine, L.I. (ed.), *Ancient synagogues revealed*, 1981, pp. 98-115.
- Maoz, Z., 'Ancient synagogues of the Golan', *Biblical Archaeology* 1st 51/2, 1991, pp. 116-128.
- Maoz, Z., 'Excavations in the ancient synagogue at Dabbiye', *Atiqot* 20, 1991, pp. 50-65.
- Maoz, Z., Killebrew, A., 'Ancient Qasrin, synagogue and village', *BAR*, 51.1, 1988, pp. 5-19.
- Urman, D., 'Jewish inscriptions from Dabbura in the Golan', *IEJ* 22, 1972, pp. 16-23.
- Urman, D., *The Golan. A profile of a region during the Roman and Byzantine periods*, BAR S269, Oxford 1985.